

Sant Pere de les Puelles i la gènesi de Gràcia

Mar Batlle

*Oficina d'Onomàstica
Institut d'Estudis Catalans*

Resum

L'objectiu d'aquest estudi és destacar la relació entre l'antic municipi de Gràcia amb el monestir barceloní de Sant Pere de les Puelles. Perquè a diferència dels termes amb què Gràcia limitava per la banda de dalt i lateralment, que tingueren origen en la jurisdicció parroquial medieval, el terme de Gràcia pertanyia a la parròquia del monestir de Sant Pere de les Puelles, almenys en la seva part majoritària. Formava part de la rodalia extramurs del monestir i quedava sota la protecció de l'abadessa. Així doncs, no depenia del bisbe de Barcelona, però quedava dins de la jurisdicció de la ciutat malgrat que era fora de la zona de defensa. I aquesta singularitat amb respecte dels futurs termes del voltant faria que amb el temps Gràcia busqués tant la segregació municipal com la parroquial.

Paraules clau: Gràcia, Sant Pere de les Puelles, rodalia, municipi, segregació.

Resumen: *Sant Pere de les Puelles y la génesis de Gràcia*

El objetivo de este estudio es destacar la relación entre el antiguo municipio de Gràcia con el monasterio barcelonés de Sant Pere de les Puelles. Porque a diferencia de los términos con que Gràcia limitaba por la parte de arriba i lateralmente, que tuvieron su origen en la jurisdicción parroquial medieval, el término de Gràcia pertenecía a la parroquia del monasterio de Sant Pere de les Puelles, al menos en su parte mayoritaria. Formaba parte de la circunscripción extramuros del monasterio y quedaba dentro de la jurisdicción de la ciudad a pesar de que estaba fuera de la zona de defensa de esta. Y esta singularidad con respecto de los futuros términos de alrededor haría que con el tiempo Gràcia buscara tanto la segregación municipal como parroquial.

Palabras clave: Gràcia, Sant Pere de les Puelles, circunscripción, municipio, segregación.

Abstract: *Sant Pere de les Puelles and the birth of Gràcia*

The aim of this study is to highlight the relationship between the old municipality of Gràcia and the monastery of Sant Pere de les Puelles in Barcelona. In contrast to the municipalities that bordered Gràcia originated by the different parish jurisdiction, almost all the entire ancient municipality of Gràcia belonged to the parish of the monastery of Sant Pere de les Puelles. It was part of the district outside the monastery and was within the jurisdiction of the city although it was outside its area of. The geographic singularity

in relation to the rest of the municipalities around made Gràcia over time to find ways for both municipal and parochial segregation.

Keywords: Gràcia, Sant Pere de les Puelles, district, municipality, segregation.

* * *

1. Introducció

La història de Gràcia ha suscitat l'interès de diversos estudiosos al llarg dels anys. Carreras Candi en referir-se a Gràcia ja esmentava, per exemple, una *Guía de la Villa de Gracia* del 1894 de Travaglia i Mani i afegia que “estàn inèdits uns *Apuntes para la historia de Gracia* d'En Francesch Tomàs y Estruch” (1862-1908) (Carreras Candi, 1916, p. 983, nota 2589). Els darrers anys han anat apareixent monografies diverses sobre la història de Gràcia, amb interessos molt diversos, com la de Martí i Bonet *et al.* (1987) sobre la història dels Josepets; la de Bastida (1992) sobre la parròquia de Sant Joan de Gràcia; les de Serra i Riera (1995) i Ricart (2011) sobre el desenvolupament urbanístic de Gràcia; la de Castellà (2006) sobre el caràcter inicialment rural de la futura vila; o la de Nadal (2014) sobre la cartografia municipal de Gràcia. A més, cal esmentar, des de l'any 1922, el Club Excursionista de Gràcia va dur a terme una gran tasca de recopilació de documentació històrica diversa, que posteriorment passaria a l'arxiu municipal del districte amb la voluntat que aquest contribuís a donar a conèixer el seu patrimoni documental. I encara, dins aquesta línia de reforç de la identitat del barri, cal esmentar la tasca divulgativa del Taller d'Història de Gràcia.

Malgrat això, no se sol esmentar, o s'esmenta molt de passada, un fet important de la protohistòria de Gràcia: el terme de Gràcia té el seu origen en la rodalia extramurs del monestir parròquia de Sant Pere de les Puelles, monestir que quedava fora de la jurisdicció episcopal de Barcelona i que arribà a tenir moltes possessions en l'època medieval. En aquest treball, doncs, ens ha semblat oportú fer notar precisament la relació del monestir de Sant Pere de les Puelles amb l'origen del futur terme Gràcia.

Efectivament, el futur territori gracienc era part de la rodalia extramurs del monestir de Sant Pere de les Puelles, i quedava sota la jurisdicció parroquial d'aquest monestir.¹ La futura zona gracienc corresponia a la natural continuació del barri de Sant Pere del municipi de Barcelona, i quedava, doncs, sota la protecció de l'abadessa. Fet que explica per què aquesta zona no formava part de cap dels termes parroquials contigus que acabarien esdevenint municipis.

1. Vegeu el quarter de Sant Pere, el s. XIII, en: Vilumara i López, 2014, p. 19.

Dels futurs termes de les parròquies de Sarrià, les Corts (de Sarrià) i Sant Gervasi (de Cassoles), de Sant Martí (de Provençals) i d'Horta, que són els nuclis de població amb els quals Gràcia limita per la banda de dalt i lateralment, ja es té notícia en època medieval. En canvi, les primeres notícies de Gràcia són modernes.

Com és sabut, la denominació de la futura vila, Gràcia, apareix a partir de la segona meitat del segle XVII, quan es funda el convent dels Josepets el 1626,² on els carmelites del convent de Sant Josep (emplaçat on actualment hi ha el mercat de la Boqueria) hi van establir el seu noviciat (potser per això s'utilitzava el diminutiu, *els Josepets*, per referir-s'hi, denominació encara avui ben coneguda). El nom del nucli de població que s'hi anà desenvolupant al voltant, *Gràcia*, prové de l'advocació d'aquest convent, dedicat al misteri de l'Anunciació ("Déu vos salve Maria, plena de *gràcia*"), que va gaudir sempre de molta popularitat. I, de fet, durant la primera independència municipal de Gràcia, el consistori gracienc afavorí aquest monestir perquè es constituís com a parròquia de Gràcia, fet que s'esdevingué temporalment del 1822 fins al 1835, any en què s'instaurà la parròquia de Santa Maria de Jesús (a l'antic convent dels franciscans) amb jurisdicció a tot el municipi de Gràcia, la qual s'havia segregat de la parròquia de Sant Pere de les Puelles, a la rodalia de la qual pertanyia la zona de Gràcia.

Posteriorment, el 1845, es tornaria a instaurar la parròquia al convent dels Josepets, que inicialment prengué el nom de Sant Josep, però que acabà prenent el nom de Verge de Gràcia i de Sant Josep per incorporar una al·lusió a la denominació que havia originat el nom del municipi. El plànol de Tomàs Santmartí de febrer de 1845 se'n feu ressò amb l'anotació següent:

"Este barrio se divide en dos iglesias, que son la de Jesús, que fue conbento de P. P. Franciscos, á la entrada de la poblacion entrando por la parte de Barcelona, en cuya iglesia reside la Parroquia. La de José, que fue de Carmelitas descalzos, al otro estremo de la población y á la otra parte de la riera den Malla, del término de Sarriá, y la capilla de S. Onofre inmediaata á esta ultima y en el termino de Gracia".

Igual que Hostafrancs i el Poble-sec, Gràcia era, doncs, territori extramurs, és a dir, territori del terme de Barcelona situat fora de la muralla i de la zona de defensa de la ciutat. Aquestes zones, i molt especialment Gràcia, esdevingueren nuclis de població molt densament poblats en el transcurs del segle XIX, ja que es transformaren en les àrees d'expansió natural de la ciutat de Barcelona, molt continguda dins les muralles. Aquest va ser sempre el principal motiu per demanar-ne la segregació de Barcelona, sobretot després de la proclamació de la Constitució de 1812, que permetia la creació de nous municipis quan fos convenient, com en els casos en què els nuclis de població arribaven al llindar de població establert per la Constitució (Burgueño i Lasso, 2002, p. 11-17). Gràcia aconseguiria independitzar-se de Barcelona dues vegades. La primera, amb el Trienni Liberal (1820-1823). La segona, del 1850 al 1897.

2. Per a la història d'aquest convent i parròquia vegeu Martí (1987).

2. La rodalia extramurs de Sant Pere de les Puelles

El monestir de monges benedictines de Sant Pere de les Puelles fou fundat pel comte Sunyer i la comtessa Riquilda durant la primera meitat del segle x. En aquell moment quedava fora de les muralles, al peu de la *via francisca* que menava cap al Vallès. El 1072 el monestir aconseguí del papa Alexandre II l'exempció de la jurisdicció episcopal i també que atorgués drets parroquials a la seva església. El monestir quedà, doncs, sota la protecció directa de la cúria romana, fet que ocasionà no poques disputes entre l'abadessa del monestir i el bisbe de Barcelona. El caràcter comtal de la fundació del monestir es mantingué durant tota l'edat mitjana, ja que fou receptor de privilegis especials donats pels comtes reis i, més tard, pels reis catalans. Atesa la importància del monestir, rebé moltíssimes donacions. En els segles x i xi el monestir de Sant Pere de les Puelles va tenir una presència molt intensa, i molt ben documentada, com a propietari territorial al Pla de Barcelona (Cabré, 1989). De fet, el mateix testimonial de les rendes del monestir de Sant Pere de les Puelles de l'any 991 n'és un bon exemple, on, a més, es constaten moltes propietats en altres zones més allunyades (Mas, 1921, p. 258-269).

La concentració més gran del patrimoni rural i urbà del monestir fou al pla de Barcelona. Al segle XIII posseïa una quarantena d'edificis urbans i la zona on deixà una empremta més forta és en l'avui anomenat barri de Sant Pere, que fou un dels burgs més dinàmics de la ciutat que anà formant-se als segles XI i XII i del qual l'església del monestir era parròquia (*Catalunya romànica*, p. 207).

En relació amb Gràcia, és interessant observar que ja en el testimonial de les rendes del monestir s'esmenta una propietat del monestir en la zona de la futura vila: "in terra de magis condam hebreo" (Mas, 1921, p. 260-261). És a dir, al puig de Màger, posteriorment anomenat *puig Aguilar* i que avui duu el nom de turó de la Rovira,³ que fou sempre un dels límits naturals de Gràcia amb Sant Martí i Horta. Però és el jurista i historiador Guillem M. de Brocà (1850-1918) qui ens informa amb detall de la rodalia extramurs del monestir de Sant Pere de les Puelles. Efectivament, en la seva *Historia del derecho en Catalunya* indicava que:

"la porción llamada Vallcarca, o sea la hondonada de este nombre, la vertiente de poniente de la montaña del Coll, y lo demás que, con inclusión de San Ginés de Agudells, al ser expedidos los privilegios y pragmática de 1285 y 1286 y proferida la sentencia arbitral de 1310 formaba parte de la parroquia de San Pedro de las Puellas" (Brocà, 1918, p. 518-519).

Guillem M. de Brocà va poder consultar un llibre, avui il·localitzable, a l'arxiu de Sant Pere de les Puelles, que es titulava *Rodalia de la Parroquia de*

3. El Dr. Josep Moran i Ocerinjauregui, en comunicació oral, m'informa que en aquest context de la descripció de la rodalia, el puig Aguilar també podria fer referència al turó del Carmel (o turó de Can Móra). La denominació *puig Aguilar* sovint era emprada per referir-se a un puig alt o destacat.

Sant Pere de las Puellas treta de uns testimoniais presos per parts de la Il·lustre Abadesa y Capítol de Barna., com a tenint est la administració de Santa Maria del Mar en 1215. A continuació copio la transcripció de la rodalia que dona Brocà, qui la va considerar prou significativa com per transcriure-la en una nota a peu de pàgina:

“Caput 1.— Et p^o termina la Parrochia de Sant Pere de les Puellas de la present ciutat de Barna. u tremontana a **Puig de Mager** Olim y vuy **Puig de Aguilar** y baixa al **Mas de Lligalbe** y **Mas de Provincials** los quals son de dita parrochia y de dit Mas termina al **torren Pregon** y **tot camí que ve de Horta a Barna.** y va baixant al **pont del Cugul** que es hahont es ara lo **pont de les Bigas.**⁴ Consta ab actes y llibres, etc., prova dels testimonis del acta de la rodalia tant dels donats en primer loch com en segond lloch. = Caput 2. — Y del **Cugul ho pont de les Bigas** va al **Coll de la Celada** que es dit Coll de Celada a la creu ha hont los padres de San Francisco de Paula habian edificat monasteri poch ha que es al **camí ral qui va de Barna. al Clot**, y de dit Coll termina tot **camí real qui ve a Barna. y divideix ab Santa Eulalia del Camp.** Consta etc. = Capítol 3. — Y de Sant Eulalia del Camp va tot **camí real qui antigament se deya del bastes y vuy se diu del Portal nou** y dit carrer en lo temps se feu l’acte de la rodalia se deya lo **carrer de Santa Eulalia qui va dret al pes de la farina y a la Boria...**» Sigue el deslinde de la parroquia en el interior de Barcelona. «Capítol 19. — Y de dit **rech y pas y carrer de les moles** munta dita rodalia al **hostal de la Banya** travessant la muralla lo qual hostal es vuy de la Parrochia de Sant Pere y de dit hostal de la banya **munta recta linea per lo camí o torrent que allí es a la torre de Don Baptista Falcó la qual es al peu de la montanya prop Sant Hieronim de habron** la qual torre es vuy de la Parrochia de Sant Pere. = Capítol 20. — També te dita Parrochia de Sant Pere duas casas de pagesos mitja llengua poch mes ho manco **pasat lo Coll Serola** les quals se anomenan **casa de Joan Cases** y **cal Cortes** y vuy les te y poseheix. = Capítol 20. — Y de dita **torre de Don Baptista Falcó** va dita rodalia per la part de **tremontana tota serra de Nostra Senyora del Coll** aygua vessant envers Barcelona y tot dret a la part de llevan tota serra fins al Puig de Maguer y vuy anomenat **Puig Aguilar** ahont se es comensat lo principi de la descripció de dita rodalia de la Parrochia de Sant Pere dins lo ambit de la qual totes les cases son de la Parrochia de Sant Pere.”

Aquesta descripció de la rodalia de la parròquia de Sant Pere de les Puellas en època medieval comença per la part de dalt i esmenta els límits amb Sant Martí de Provençals, el turó de la Rovira (el puig Aguilar) i el torrent Pregon, i baixa per la carretera d’Horta a Barcelona fins arribar al pont de les Bigues. I, per l’altra banda, travessant la muralla, des de l’hostal de la Banya la rodalia “munta recta linea per lo camí o torrent que allí és a la torre de Don Baptista Falcó”, prop de sant Jeroni d’Hebron, i segueix per “tota serra de Nostra Senyora del Coll” fins arribar al turó del Carmel.

Per la seva banda, F. Carreras Candi en la seva *Geografia General de Catalunya*, indica que quan s’instaurà la rodalia de la parròquia de Santa Maria de Jesús de Gràcia es va segregar de la de Sant Pere de les Puellas:

4. Segons indiquen O. Riba i F. Colombo (2009, p. 99, nota 72), el pont de les Bigues, sobre el rec Comtal, era al carrer de Sicília entre el de Casp i la Gran Via.

“*Parroquia de Santa María de Jesús a Gracia*, formada, en 1835, segregant quasi tota la seva rodalia de la parroquia de Sant Pere de les Puelles, que de molt antich arribava fins a la montanya ... Fou lo temple malmès en les turbacions del Abril 1870, cremant, les dones revolucionaries, l'arxiu, juntament ab los papers del Municipi” (Carreras Candi, 1916, p. 943).

Aquesta relació amb Sant Pere de les Puelles també es deixa entreveure en alguns documents de compravenda del segle XVIII, on podem veure com encara es pagava un cens al monestir de Sant Pere de les Puelles. “Dins del territori de la vila de Gràcia, els Castellvell [sic] foren els que disposaven de major extensió de terres” (Portavella, 2013, p. 23), entre elles la coneguda torre de la Virreina. Les havia comprat Antoni d'Amat el 1770 i en l'escriptura s'indica el cens que encara es pagava al monestir de Sant Pere de les Puelles (10 lliures i 10 sous).⁵ Igualment, sabem que també pertanyia a Sant Pere de les Puelles la finca que Geroni Grassot i Ballester i Isabel Gispert i Arols compraren el 1770, al passatge dels Caputxins, anomenada Bell-lloch (i després Brichfeus) (Portavella, 2013, p. 90).

Així doncs, el territori gracienc era molt petit en origen, ja que aquesta part de la rodalia extramurs de Sant Pere de les Puelles quedava continguda entre Horta per la banda de dalt, la zona de defensa militar de Barcelona per la part de baix, i Sarrià i Sant Martí de Provençals a banda i banda. Per això en esdevenir municipi independent durant el Trienni Liberal s'hi agregaren parts dels municipis veïns, especialment d'Horta.

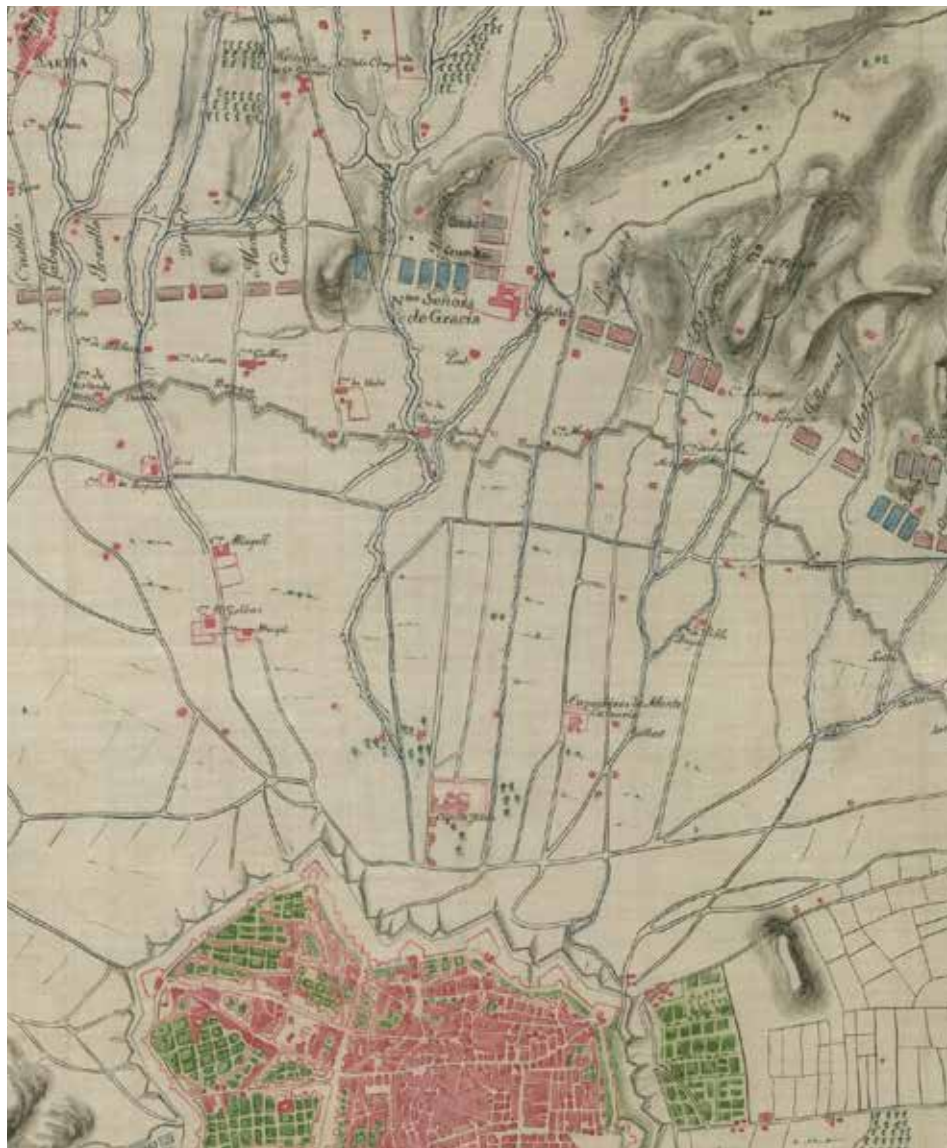
El nucli de població es formà al voltant dels camins (ocasionalment torrents) que connectaven amb Barcelona.⁶ Així, prop del torrent de l'Olla hi havia la zona ocupada pel convent dels Caputxins. El límit per la banda de muntanya era la zona prop del convent dels Josepets (1626), limitant amb el termes de Sarrià (Sant Gervasi) per l'esquerra i d'Horta per la banda de dalt. El camí de Gràcia esdevingué l'eix principal de la urbanització del nucli, on, posteriorment, a la part baixa, s'hi instal·là el convent franciscà de Jesús (1825). Tota la banda de la dreta de nucli de Gràcia limitava amb Sant Martí, seguint el límit natural que marcava el torrent de la Partió o d'en Mariner fins arribar als peus del turó del Carmel, on conflüen els límits de Gràcia, Horta i Sant Martí.

Un mapa francès que representa el setge de 1713 mostra molt bé els camins i torrents que connectaven la zona gracienc amb Barcelona (fig. 1). També s'hi poden veure les ubicacions inicials dels convents de franciscans i de caputxins que acabarien desplaçant-se a Gràcia. La versió actualitzada d'aquest mapa seria la que apareix a J. Olivé (1997), on es pot veure el traçat urbà actual amb els torrents sobreposats (fig. 2).

5. Informació facilitada per Jesús Portavella (AHPB Joan Plana 21.05.1835 foli 117v 004).

6. Sobre l'evolució dels torrents del Pla de Barcelona vegeu el treball d'O. Riba i F. Colombo (2009).

Figura 1. Detall d'un mapa francès del setge de Barcelona del 1713

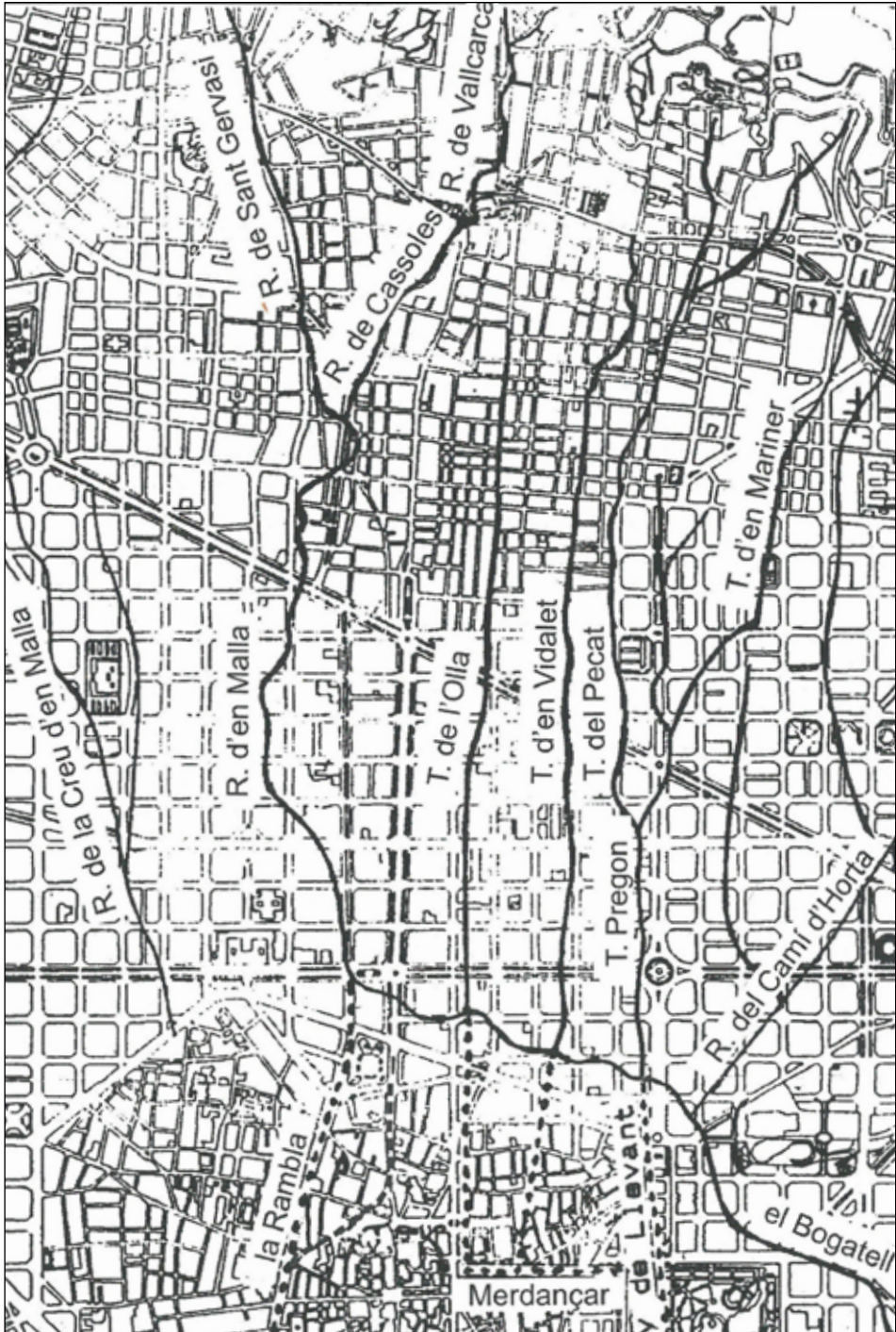

Aquest mapa mostra molt bé els torrents i camins que connectaven la zona gracienc amb la ciutat. S'hi veu la ubicació del convent dels Josepets a Gràcia i la primera ubicació del monestir de Montcalvari, de caputxins, i del convent franciscà de Jesús abans de traslladar-se a Gràcia.

Font: AHCB, *Plan de Barcelone ou est marqué le camp de l'Armee du Roy qui en fait le blocus defuis le... Juillet 1713*, núm. de registre 02845.⁷

7. L'autora agraeix a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona les facilitats per obtenir la imatge d'alta qualitat d'aquest plànol, així com de la vista de la figura 3.

Figura 2. Els torrents sobreposats al traçat urbà que connecta Gràcia i Barcelona

Font: Olivé (1997), reproduït a Riba i Colombo (2009, p. 49).

3. La gènesi del municipi de Gràcia

Inicialment Gràcia era un conjunt d'explotacions agrícoles, amb masies i cases senyoriales que s'havien edificat al voltant dels convents. Per ordre cronològic, el primer seria el convent dels Josepets (1626), amb l'església dedicada a misteri de l'Anunciació i que donaria nom al terme. El segon, el monestir de Montcalvari, de caputxins, s'edificà en el lloc que avui dia es denomina *passatge dels Caputxins* i fou un dels nuclis de població més antics de Gràcia.⁸ I el tercer el convent de Jesús, de franciscans, inaugurat el 1825.⁹ Com a convent va tenir una vida efímera, ja que l'exclaustració de 1835 el va deixar sense comunitat. Aquest mateix any, però, es fundà la parròquia amb el nom de Santa Maria de Jesús de Gràcia, que seria l'única existent al municipi de Gràcia durant uns anys, aconseguint, finalment, deslligar-se de la jurisdicció parroquial de Sant Pere de les Puelles (Carreras Candi, 1916, p. 817).

Podem fer-nos una idea de com era la zona de Gràcia en aquesta època gràcies a les descripcions que en fa el Baró de Maldà (1746-1819) al *Calaix de sastre*,¹⁰ ben interessants de llegir. I també la informació que el jurista Francisco de Zamora (1757-1812) va recopilar durant la seva estada a Catalunya com a magistrat de l'Audiència de Catalunya, entre els anys 1785 i 1791. Així, les notícies de Gràcia apareixen disperses en parlar del terme de Barcelona, com les que reproduïm tot seguit:

“Por todo el término de Barcelona y fuera de sus muros hay muchas casas dispersas, y otras unidas que forman población o vezindario. A la parte del norte y a medio quarto de hora de la ciudad hay una calle larga que tiene casas a una y otra parte, y un convento de padres franciscanos nombrado de Jesús, y este es el nombre de la calle y poblado. Después de este se sigue otro con un convento de padres descalzos de San Joseph, nombrado de Gracia, y este nombre tiene también la población.” (Burgueño, 2016, p. 68)

I més endavant: “Barcelona está unida y serrada con la muralla, pero a fuera de la ciudad y dentro de su término hay los vezindados o barrios de San Beltran, Barraquetas, Torrent de las Ollas, Jesús, Gracia, los Molinos y Barceloneta;” (ibíd., p. 72). I també quan es parla d'algun dels termes amb el qual Gràcia limitava, com quan informa sobre Horta (Sant Genís dels Agudells), on podem llegir:

“Tirando riabuelo [sic] abaxo se encuentra el barrio llamado de Vallcarca y Gracia, que se compone de treinta y tres casas; en ellas hai albañiles, herrero, texedor de lino con tres telares y gente de campo. Los unos se aplican al corte de leñas para el abasto de los hornos de ladrillos y de los alfareros de Barcelona y su Llano; otros al acarreo de ellas con sus proprias caballerías, y otros a la labor de los campos. Las mugeres, unas

8. Aquesta ubicació, però, no era la inicial, ja que quan es fundà el 1580 s'edificà prop de la muralla de Barcelona. Fou destruït durant el setge de 1714 i llavors es reedificà en la zona de Gràcia.

9. Fundat el 1413 a l'actual cruïlla del carrer d'Aragó amb el passeig de Gràcia, aquest convent també és traslladà a Gràcia quan va ser destruït durant les guerres dels Segadors i del Francès.

10. Vegeu la descripció que fa de la vila de Gràcia al seu dietari, el *Calaix de Sastre* (1769-1819) (Amat, 1994, p. 245-246).

Figura 3. Vista de Gràcia i Barcelona (1842)

Font: Patxot, 1858, p. 28.

se emplean a hazer coladas para las gentes barcelonesas, otras en labores de manos, y otras en mantener burras, y de su leche proveher a los enfermos de la capital. Tiene el Común del término de San Ginés carnicería en este barrio.” (ibíd., p. 96-97)

La descripció del convent dels Josepets de Gràcia apareix dins les notícies de Sarrià, com també la de l'església de Sant Gervasi (ibíd., p. 178-179).

La Gràcia que ell conegué no devia ser tan diferent de la que apareix en la fotografia del 1842 que es reproduïx en la figura 3, amb el palau de la Virreina a la dreta en primer terme i darrera els dos vapors. És un daguerreotip que apareix com a il·lustració en l'obra de Francesc Pi i Margall *España: obra pintoresca* publicada el 1842 (p. 24), on s'indica que és d'Antoni Roca. Aquesta obra pretenia mostrar com eren les diferents parts d'Espanya per mitjà d'il·lustracions i moltes d'elles eren gravats que provenien de daguerreotips. Aquesta mateixa fotografia també es troba, i amb millor qualitat, a l'obra de Fernando Patxot *Las delicias del claustro y mis últimos momentos en su seno*, del 1858 (p. 28).

Durant el segle XIX Gràcia experimentà un increment de població molt notable, molt més acusat que altres nuclis de població del Pla (Nadal, Urteaga i Muro, 2006, p. 22). Sarrià, Horta i Sant Gervasi conservaren el seu caràcter eminentment rural i tingueren un creixement lent. Sant Martí de Provençals i Sants començaren a mitjans de segle a ser el lloc d'emplaçament d'indústries diverses que ampliaven les instal·lacions o abandonaven la ciutat. En canvi, Gràcia tingué un creixement residencial que comportà un desenvolupament molt més ràpid. A més, aquest desenvolupament anà lligat a una urbanització

de la zona, amb la qual la mitjana burgesia benestant s'enriquí. La urbanització del territori es feu respectant la pròpia naturalesa del terreny, a partir dels torrents i camins naturals, a les vores dels quals es feren les primeres edificacions (Serra, 1995, p. 21-25).

Des de finals del XVIII, "el camí de Gràcia serà el primer suport d'un seguit de capdavanteres i exigües agrupacions lineals de parcel·les que malmetran una part important de les seves vores" (ibíd., p. 40). I serà sobretot a començament del segle XIX quan comencen les parcel·lacions per urbanitzar ordenadament el futur municipi. El 1802, per exemple, es feu una de les primeres parcel·lacions per urbanitzar la part de baix del carrer Gran, tocant als Jardinetes de Gràcia, ja que la part més valorada inicialment era la del voltant del camí de Gràcia. I amb la urbanització creixent de les primeres dècades del segle el camí de Gràcia, que arribava fins als Josepets, es transformà en carrer, amb la parcel·lació geomètrica pròpia de l'època (ibíd., p. 47). La valoració, i posterior urbanització, de la Travessera de Gràcia, que és l'altre gran eix de Gràcia, arribaria més tard, cap al 1840.¹¹

Cada finca ocupava, en general, una gran extensió de terra. A partir de mitjan segle XVIII aquestes finques es van començar a dividir o van canviar de propietaris i, en conseqüència, també de nom.

"Per exemple, Can Montaner va passar a mans d'Eusebi Güell i a dir-se Can Montaner de Dalt, part de Brichfeus constituí després el popular Camp d'en Grassot. Manuel Amat (virrei del Perú) va heretar la finca del Marquès de Castellvell. A final del XVIII s'hi van edificar cases noves i dividir les grans peces".

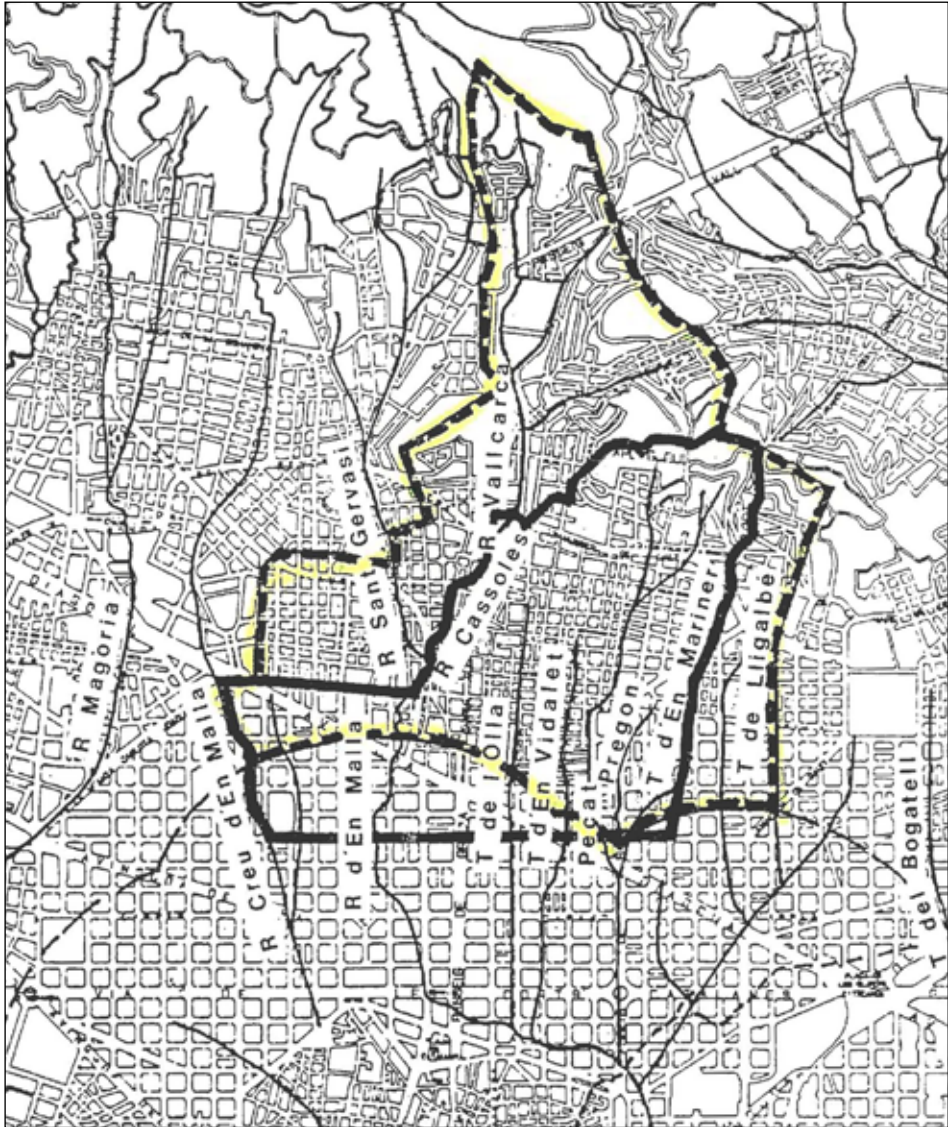
Així, les finques més importants a l'inici del procés urbanitzador eren cal Comte, ca l'Arquer, ca l'Alegre, la Virreina, can Sanpere, can Trilla, la Fontana, can Montaner, can Toda, can Calic i can Padral (ibíd., p. 41).

El 1808, però, la invasió napoleònica aturaria tots processos d'urbanització de Gràcia fins al seu acabament el 1814 (ibíd., p. 59). És precisament durant aquest període que tingué lloc la proclamació de la Constitució de 1812, que permetia la segregació de nuclis de població molt densament poblats, com era el cas de Gràcia. El retorn de Ferran VII el 1814 significà l'anul·lació de la Constitució de 1812, però el seu esperit continuà viu entre els polítics liberals, que finalment triomfaren durant l'anomenat Trienni Liberal. D'aquest període immediatament posterior a la guerra del Francès es conserva un text de 1816 que il·lustra molt bé aquest esperit liberal previ a la independència de Gràcia. És una disposició reial en què els prohoms o regidors de Gràcia, atès el nombre d'habitants, demanen disposar de la mateixa independència administrativa que els pobles de Sants, Sant Gervasi, Sarrià i Sant Martí de Provençals per tal que la població pugui beneficiar-se directament de la tributació dels impostos.¹²

11. Sobre el procés d'urbanització de Gràcia durant aquesta època vegeu Isabel Ricart (2011).

12. Arxiu de la Corona d'Aragó, Audiència, llig. 126, plec de febrer de 1816. Aquest document fou transcrit per Pere Queraltó i Tolosa (1950, p. 117-120) i A. Duran i Sanpere (1972, p. 663-664) va fer-ne un breu comentari tot remarquant-ne la seva importància.

Figura 4. Les rodalies corresponents a les dues segregacions de Gràcia

La rodalia de la primera segregació (1821) hi apareix marcada amb línia discontinua, la segona (1850) en línia contínua. Font: Olivé, 1992, p. 463

4. La primera segregació de Gràcia (1821-1824)

Arribat el Trienni Liberal, la política municipal que van dur a terme les noves autoritats va ser favorable a la creació de nous municipis (Burgueño i Laso, 2002, p. 14), com fou el cas de Gràcia. La Constitució de 1812 establí: “Se pondrá ayuntamiento en los pueblos que no le tengan y en que convenga le haya, no pudiendo dejar de haberle en los que por sí o por su comarca lleguen a

mil almas, y también se les señalará término correspondiente”. De manera que ja hi apareixen els tres elements que integren el concepte actual de municipi: l'òrgan de govern (l'Ajuntament), la població (mil habitants) i el territori (límits del terme) (ibíd., p. 12-13).

Com és sabut, la documentació administrativa de Gràcia es va perdre en la Revolta de les Quintes (1870). Es conserva, però, la documentació relativa a la segregació de Barcelona de la Diputació Provincial i de l'Ajuntament de Barcelona, de la qual Francesc de P. Colldeforns (1936, p. 203-205) va publicar un total de 5 textos, datats entre el 19 de gener de 1821 i el 7 de febrer de 1822, procedents dels llibres d'acords d'aquestes dues entitats. Són documents relacionats amb la delimitació territorial del nou terme, que, com hem vist, era una de les novetats en la legislació municipal incorporades per la Constitució de 1812. La descripció completa del límit municipal de la Gràcia del Trienni Liberal es pot llegir en el document núm. 3 publicat per Colldeforns, on s'indica la rodalia aprovada per la Diputació Provincial el 22 de febrer de 1821.¹³

La constitució del nou municipi de Gràcia va comportar-ne l'ampliació territorial. Així, l'expansió més important va ser l'adquisició de Vallcarca, que fins a aquell moment pertanyia al terme d'Horta, el qual reclamaria la seva reincorporació.¹⁴ I també es van agregar parts procedents de Sarrià¹⁵ més enllà de la riera de Cassoles (fig. 4). I encara per la banda tocant a Sant Martí el límit va traspasar el torrent de la Partió o d'en Mariner i va arribar fins a la finca “de la Casa de Velas y arroyo llamado de Puigciuró” (és a dir, la torre Vélez i el torrent de Lligalbé), segons es pot llegir a la descripció de la nova rodalia.

Durant el Trienni Liberal també s'aprova el decret sobre llibertat d'indústria i la llei d'expropiació forçosa. Es comencen a subhastar els béns de l'Església (Desamortització) i progressivament el sol esdevé una mercaderia” (Serra, 1995, p. 67). És, doncs, a partir d'aquest període, i molt especialment durant els anys 20 i 30, que es reprengué la urbanització de Gràcia:

“els objectius dels emfiteutes en adquirir les parcel·les són diversos; hi trobem des del rendista que hi construeix la noble casa familiar (el Baró de la Barre adquireix 14 parcel·les per edificar-hi una casa gran amb jardí), fins a la industrial, que hi instal·la una fàbrica tèxtil (5 parcel·les) amb més de 50 treballadors (Josep Ramoneda), però l'element dominant és el menestral que hi construeix una casa de planta o planta i pis, amb botiga a la planta baixa” (Serra, 1995, p. 48).

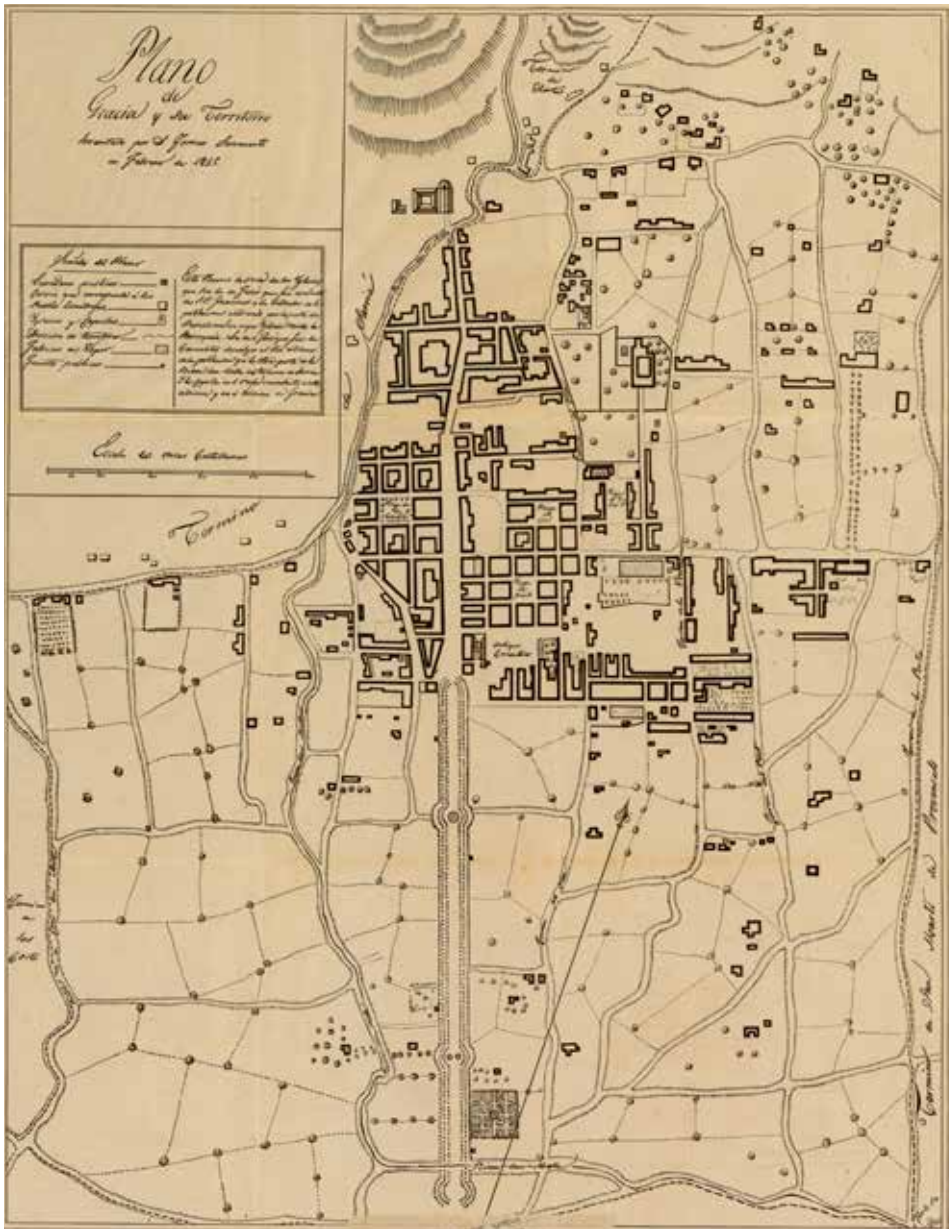
La reinstauració de l'absolutisme de Ferran VII va suposar la desaparició del municipi de Gràcia, que es reincorporà administrativament a Barcelona. A partir d'aquest període els prohoms de Gràcia intentarien recuperar la independència

13. La rodalia del terme també apareix reproduïda a Queraltó (1950, p. 143-144) i Olivé (1992, p. 458-459).

14. Acta de la Diputació Provincial del dia 1 d'abril de 1822 (Llibre d'actes 109, f. 36v): “En vista de la solicitud del Ayuntamiento de Horta para que se le devuelva el barrio llamado de Ballcarca que se desmembró de su término para unirlo al de Gracia y de la rodalia formada, [...]”.

15. A banda del que apareix a la descripció de la rodalia s'esmenta en un document publicat per Colldeforns (1936, p. 204).

Figura 5. Plano de Gracia y de su territorio levantado por D. Tomas Sanmarti en febrero de 1845

Font: ICGC, RL. 1710¹⁶

¹⁶ L'autora agraeix a l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya les còpies escanejades d'alta qualitat que em van facilitar i el seu permís per reproduir-les en aquest treball.

del municipi. Efectivament, d'acord amb al documentació de què disposem, l'any 1828 els prohoms de Gràcia varen demanar la independència del municipi que, per guanyar-se la simpatia del monarca, es denominaria "San Fernando y Santa Amalia de Gracia", en honor als sants patrons dels monarques. La reial cèdula adreçada a Ferran VII en què es fa la petició és datada el 31 d'octubre de 1828 i és transcrita, juntament amb altra documentació que sembla provinent de la Reial Audiència i de l'Ajuntament de Barcelona, a Queraltó (1950, p. 190-192).¹⁷ Malgrat que Gràcia encara trigaria uns anys a aconseguir de nou la segregació de Barcelona, va aconseguir l'estatus de vila, que en aquest període es donava als nuclis de població d'una certa entitat. Una entitat que s'aniria consolidant amb la progressiva urbanització, industrialització i el creixement demogràfic dels anys 30 i 40.

Per acabar, cal indicar que Gràcia no tenia una parròquia pròpia, a diferència de la resta de pobles limítrofes, que precisament s'havien format a partir del terme parroquial, excepte les Corts, sinó que depenia de tres parròquies: Sant Pere de les Puelles (principalment), Santa Maria del Pi i Sant Just i Sant Pastor. De manera que, paral·lelament a la independència municipal, Gràcia buscava la seva "independència" parroquial, fet que aconseguiria amb la fundació de tres parròquies: el 1835 es creà la de Santa Maria de Jesús de Gràcia; el 1845, la de Nostra Senyora de Gràcia (als Josepets), que inicialment era dins del terme de Sant Gervasi, ja que quedava a l'altra banda de la riera de Vallcarca, que prenia el nom de Cassoles en aquest punt i que actualment és l'avinguda del Príncep d'Astúries, límit natural entre els dos termes,¹⁸ i el 1875 es creà la de Sant Joan de Gràcia (a l'antic palau de la Virreina).

5. La segona segregació de la vila de Gràcia (1850-1897)

Lluny de desanimar-se amb les constants negatives a la segregació de Gràcia per part del consistori barceloní, els prohoms de Gràcia continuaren insistint-hi i encarregaren l'elaboració dels mapes del futur terme a Tomàs Sanmartí.¹⁹ Així, Sanmartí situa:

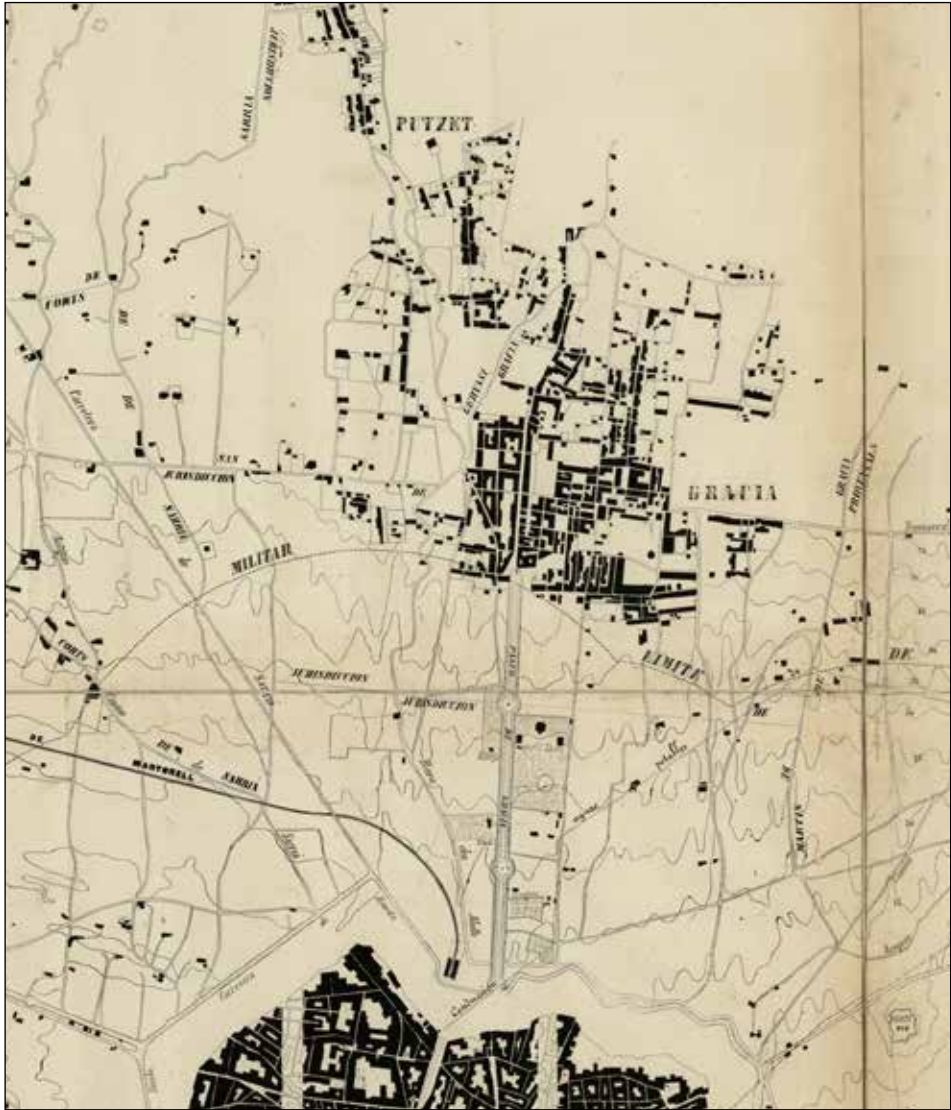
"la línia de partió amb el municipi de Barcelona a tocar del glacis de les muralles de Barcelona, de manera que el territori situat a banda i banda al llarg de tot el passeig de Gràcia era considerat territori gracienc. I encara, en el plànol datat el març de 1845 la superfície cartografiada és més àmplia, ja que s'estén cap a l'oest fins al punt de trobada de la Travessera de Gràcia amb la Riera d'en Malla" (Nadal, 2014, p. 122).

17. Es pot consultar altra documentació relacionada amb aquesta qüestió a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Audiència, reg. 1427, 1828, fol. 456v-457r i Audiència, reg. 1428, 1829, fol. 387r) i també a Queraltó (1950, p. 215-216, 239-240 i 253-260).

18. Vegeu més informació sobre aquesta riera a Serra (1995, p. 53).

19. Vegeu més detalls sobre aquests mapes a Nadal (2014, p. 122-123).

Figura 6. Detall de la zona de Gràcia en el *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona*, d'Ildefons Cerdà (1855)

Font: ICGC, RM. 267959

És a dir, que dibuixa el territori gracienc amb més extensió de la que tradicionalment li pertocava (fig. 5).

El 1850 la vila de Gràcia se segregà novament de Barcelona.²⁰ En relació amb la delimitació del nou terme, la documentació inicial es limitava a indicar:

20. Part de la documentació relativa a tot el procés és transcrita a Queraltó (1950, p. 271-278). L'editor de *Treballs de la SCG*, J. Burguño, ens ha comunicat que és errònia la data de segregació el 1847, que ell havia aportat en diverses publicacions, i ens comunica que la segregació és va fer efectiva per R.D. de 16 de juny de 1850.

Figura 7. Detall del terme de Gràcia en el *Plano de Barcelona y sus alrededores en 1890* [...] trazado por D. J. M. Serra

Font: ICGC, RM. 24466

“Que conviene acceder a la segregacion del Barrio de Gracia de la Ciudad de Barcelona constituyéndose el oportuno expediente para la asignacion del termino jurisdiccional que corresponda” (Queraltó, 1950, p. 275). En la documentació emesa els dies posteriors s’indica que els límits del terme seran els mateixos que els de la rodalia fixada el 1821 (ibíd., p. 277-278), però ateses les nombroses

queixes rebudes, entre elles les dels municipis que van perdre part de la seva rodalia en la primera segregació de Gràcia, es modificà.²¹

La nova descripció del terme, que figura en una acta notarial datada l'11 del febrer de 1851 (ibíd., p. 281), pràcticament recupera els límits inicials per la banda de dalt i lateralment. Sembla, però, que s'estén una mica per sota del carrer Còrsega i inclou també una petita part de l'Eixample, de la qual el 1889 es va segregar una part per a construir-hi l'Hospital Clínic²². Probablement per aquest motiu el plànol parcel·lari de Gràcia (Nadal, Urteaga i Muro, 2006, p. 173) que Joan Soler i Mestres havia iniciat aquest mateix any va quedar incomplet, ja que el terme apareixia amb els límits de la primera segregació del municipi.

D'aquesta etapa es conserven alguns plànols ben il·lustratius del terme, com el plànol que Ildefons Cerdà va aixecar el 1855, on es veu Barcelona continguda dins les muralles, la zona de defensa i els límits dels municipis que s'acabarien agregant a Barcelona (fig. 6). El *Plano Geométrico de la Villa de Gracia* fet el 1863 per l'arquitecte Rovira i Trias, que permet veure amb prou detall la parcel·lació del territori. I també els mapes que el 1889 i el 1890 aixecaren Miquel Pascual (*Plano general de alineaciones de la villa de Gracia*) i J. M. Serra (*Plano de Barcelona y sus alrededores*) (fig. 7).

Cal destacar que es recupera l'antiga riera de Cassoles com a límit amb el terme de Sant Gervasi i s'especifica que el límit amb aquest terme queda darrera dels Josepets: “pasando por detrás del edificio iglesia de San José, que queda incorporada al término jurisdiccional de esta población de Gracia”. De manera que, a diferència del que es pot veure en el mapa de Tomàs Sanmartí, el convent dels Josepets quedava dins el terme de Gràcia per la importància que havia tingut en el desenvolupament del terme i perquè havia donat nom a la població. També es recupera l'antic límit amb Sant Martí de Provençals marcat pel torrent de la Partió o d'en Mariner.

I en parlar del límit amb Horta, en la descripció de l'acta notarial s'esmenta Antoni de Larrard com a propietari de la finca que limita amb el terme d'Horta. El 1866 s'oposà a un projecte d'urbanització de la zona i vengué la propietat a Salvador de Samà i de Torrents, marquès de Marianao. “Pels vols de 1890 el marquès decidí obrir uns carrers a la part baixa de la finca que batejà amb els noms de Milans (després anomenat Olot), Larrard, Marianao, i Sant Josep de la Muntanya” (Bassegoda, 2008, p. 99). El 1899 vengué la part alta de la Muntanya Pelada a Eusebi Güell, qui encarregà a Antoni Gaudí el projecte de la ciutat jardí per a una seixantena de cases, les obres del qual s'iniciaren cap al 1900. I el 1909 es va acabar la construcció de la caserna per la Guàrdia Civil que Eusebi Güell havia fet als seus terrenys darrera del santuari de Sant Josep

21. El 1846 els municipis de les Corts, Sant Gervasi i Horta ja havien manifestat la seva por de tornar a perdre part del seu territori si Gràcia tornava a segregar-se de Barcelona (Arxiu Històric de la Diputació, lligall 735, exp. 3).

22. Arxiu Històric de la Diputació, sig. 1340, exp. 6 (“Expediente de segregación de dos manzanas de terreno del término municipal de Gracia para agregarlas al de esta Ciudad al objeto de construir en ellas el Hospital Clínic”).

de la Muntanya i que va regalar a l'Estat.²³ L'arquitectura de la caserna segueix el mateix estil que el del santuari, la construcció del qual s'havia iniciat el 1895 i s'inaugurà el 1902. El monestir s'edificà darrera de can Tusquets, una finca construïda el 1793, vestigi dels inicis de Gràcia, quan encara era un conjunt d'explotacions agrícoles i cases senyoriales edificades al costat dels convents, en aquest cas prop del convent dels Josepets.

Quant a la població que hi vivia, segons apareix al *Nomenclàtor que comprende las poblaciones de España*, elaborat al 1860, a Gràcia hi vivien 19.969 persones (Burgueño, 2014, p. 391-392).

La vida de Gràcia com a municipi acabaria el 1897 quan se signà el decret d'agregació a Barcelona de Gràcia i cinc termes més: Sants, les Corts, Sant Gervasi de Cassoles, Sant Martí de Provençals i Sant Andreu de Palomar.²⁴

Bibliografia

- AMAT I DE CORTADA, Rafael d' (1994). *Viles i ciutats de Catalunya*. A cura de Margarida ARITZETA. Barcelona: Barcino.
- BASSEGODA, Joan (2008). "La Muntanya Pelada i el Park Güell". *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, núm. XXII, p. 99-110.
- BROCÀ, Guillem M. de (1918). *Historia del derecho de Cataluña*. Barcelona: Herederos de Juan Gili.
- BURGUEÑO, Jesús (2014) "Nomenclàtor que comprende las poblaciones ... de España (1860)". *Edició de la informació referida a les terres de parla catalana*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- (2016) *El Pla de Barcelona a la fi del s. XVIII. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- BURGUEÑO, Jesús; Ferran LASSO DE LA VEGA (2002). *Història del mapa municipal de Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CABRÉ i PAIRET, Montserrat (1989). "Les monges de Sant Pere de les Puelles, propietàries al Pla de Barcelona (segles x i xi)", dins *Història urbana del Pla de Barcelona. Vol. I. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Barcelona: Institut Municipal d'Història, p. 37-44.
- CARRERAS CANDI, Francesc [1916]. "La ciutat de Barcelona", dins: *Geografia general de Catalunya*. Barcelona: Albert Martin, vol. VI.
- Catalunya romànica* (1992). "El Barcelonès, el Baix Llobregat, el Maresme". Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. XX.
- COLLDEFORNS, Francesc P. (1936). *Les parròquies barcelonines en el segle XIX. I.- Època constitucionalista (1820-1824)*. Barcelona: Vicenç F. Maluquer.
- DURAN i SANPERE, Agustí (1972). "Els primers temptèigs per a la creació del municipi de Gràcia", dins: *Barcelona i la seva història. La formació d'una gran ciutat*. Barcelona: Curial, vol. 1, p. 663-664.
- GRAU, Ramon; Margarida NADAL (1997). *La unificació municipal del Pla de Barcelona 1874-1897*. Barcelona: Proa; Institut Municipal d'Història.

23. Vegeu *La Il·lustració Artística*, 12 de juliol de 1909, p. 466.

24. Sobre les dificultats que envoltaren el projecte d'agregació dels municipis a Barcelona: Ramon Grau i Margarida Nadal, 1997.

- MARTÍ i BONET, Josep M.; Romà CASTRO i ALCAIDE; Asumpció COLOMÉS i AMENGUAL (1987). *Els Josepets, Parròquia de la Verge de Gràcia i Sant Josep: 300 anys d'història*. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona.
- MAS, Joseph (1921). *Notes històriques del bisbat de Barcelona*. Barcelona: Tipografia Catòlica Pontifícia. vol. XIII.
- NADAL, Francesc (2014). “La cartografia municipal de Gràcia, 1850-1897”, dins: Carme MONTANER; Ramon GRAU [ed.]. *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI: els mapes d'una ciutat en expansió*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona; Institut Cartogràfic de Catalunya, p. 121-143.
- NADAL, Francesc; Luis URTEAGA; José Ignacio MURO (2006). *El territori dels geòmetres. Cartografia parcel·lària dels municipis de la província de Barcelona (1845-1895)*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- OLIVÉ i GUILERA, Jaume (1992). “Nota històrica de Gràcia”, dins: Xavier BASTIDA i CANAL. *La Parròquia de Sant Joan de Gràcia i el seu entorn*. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, apèndix III, p. 449-467.
- (1997). “Rieres i torrents de Gràcia”. *Revista Camèlies. Full informatiu del Taller d'Història de Gràcia*, a. 2, núm. 7, p. 1-4.
- PATXOT, Fernando (1858). *Las delicias del claustro y mis últimos momentos en su seno*. Madrid: José Cuesta / Barcelona: Imp. Cervantes.
- PI i MARGALL, Francesc (1842). *España: obra pintoresca en láminas ya sacadas con el daguerrotipo, ya dibujadas del natural grabadas en acero y en boj. Cataluña*. Barcelona: Imprenta de Juan Roger.
- QUERALTÓ TOLOSA, Pere (1950). *Apuntes històrics*, dins: Miguel BRASÓ VAQUÉS [ed.]. *Album històric y gráfico de Gracia*. Barcelona.
- RIBA, Oriol; Ferran COLOMBO (2009). *Barcelona: la Ciutat Vella i el Poblenou. Assaig de geologia urbana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona.
- RICART, Isabel (2011). *Habitatges privats de la Vila de Gràcia: característiques i evolució entre 1870 i 1897*. <http://openaccess.uoc.edu/webapps/o2/handle/10609/16003>
- SERRA i RIERA, Enric (1995). *Geometria i projecte del sòl als orígens de la Barcelona moderna. La vila de Gràcia*. Barcelona: Edicions UPC (Col·lecció d'Arquitectura; 4).
- VILUMARA, Josep M.; Fàtima LÓPEZ (2016). *El Quarter de Sant Pere. Història d'una barri amagat de Ciutat Vella*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona; Viena Edicions.